

LA REPRESENTACIÓ DE LES DONES IMMIGRANTS EN PREMSA

INMACULADA VERDEGUER ARACIL
DEPARTAMENT DE TREBALL I SERVEIS SOCIALS
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

Recepció: 20/04/2010; acceptació: 20/09/2010

RESUM

EL PRESENT ARTICLE ÉS PRODUCTE D'UNA INVESTIGACIÓ REALITZADA A PARTIR DE L'ANÀLISI DELS TEXTOS INFORMATIUS DE QUATRE DIARIS: *EL PAÍS*, *EL MUNDO*, *LAS PROVINCIAS* I *LEVANTE*, AMB L'OBJECTIU D'ANALITZAR EL CARÀCTER ANDROCÈNTRIC I ETNOCÈNTRIC DE LA REPRESENTACIÓ DE LES DONES IMMIGRANTS EN LA PREMSA ESCRITA. ENS TROBEM DAVANT UNA ABSÈNCIA DE PERSPECTIVA DE GÈNERE EN L'ORIENTACIÓ DELS TEXTOS INFORMATIUS SOBRE IMMIGRACIÓ, CONFIRMANT LA INVISIBILITAT DE LES DONES IMMIGRANTS CONTEMPLADES EN EXCESSIVES OCASIONS DES D'UN ENFOCAMENT VICTIMISTA. LA IMATGE QUE EN TRANSMETEN ELS MITJANS DE COMUNICACIÓ SERÀ DETERMINANT EN LA FORMACIÓ DE L'OPINIÓ PÚBLICA, FET QUE AFAVORIRÀ LA PRODUCCIÓ I REPRODUCCIÓ DE LES IMATGES ESTEREOTIPEDES SOBRE LES DONES IMMIGRANTS.

PARAULES CLAU:

DONES IMMIGRANTS, GÈNERE I IMMIGRACIÓ, CULTURA MEDIÀTICA, MITJANS DE COMUNICACIÓ, PREMSA

La feminització de les migracions en l'últim període evidència la transcendència que té la variable sexe-gènere per a entendre i revelar la formació de les recents societats multiculturals. Les migracions femenines s'han fet visibles fa relativament poc temps i això ha vingut provocat per dos components bàsics: el dèficit en la recollida d'informació, atès que no es desglossaven les estadístiques per sexe (Rizzo, 2007) i la preeminència de perspectives androcèntriques en Ciències socials. Al llarg de la història se'ls ha assignat el paper de dependents dels homes, i se les ha relegades com a objecte d'estudi a un segon pla (Morokvasic, 1992) com resultat de l'aparent masculinització del fenomen migratori; l'absència de transmissió de la perspectiva analítica de gènere i l'exclusió femenina en els països de recepció.

Quant a l'anàlisi de la població immigrant observem com la font més utilitzada per a l'estudi és la compilació de dades sobre els permisos de resi-

dència, que es veu determinada per la normativa que regula els drets i deures de les persones estrangeres. En aquestes circumstàncies ens trobem davant una situació contradictòria, per un lloc un registre incomplet que dissol el seu perfil i per un altre, la seua presència en els discursos relacionats amb els moviments migratoris ha augmentat considerablement.

La representació que fan els mitjans de comunicació de la dona immigrant reflecteix i possibilita identificar les imatges, els estereotips i les actituds que prevalen en la societat. El paper que exerceixen serà determinant en la configuració de l'opinió pública i les representacions culturals projectades, que conformen un espai indiscutible de dissertacions que institueixen valors, actituds i judicis sobre el context social, cultural i polític (Nash, 2007).

La investigació ha tingut com a principal objectiu l'estudi del tractament que la premsa escrita realitzava sobre la dona immigrant. L'estudi es

va dur a terme a través de l'anàlisi qualitativa dels textos informatius de dos diaris d'àmbit nacional (*El Mundo* i *El País*) i dos del País Valencià (*Las Provincias* i *Levante*). El propòsit era evidenciar el caràcter androcèntric i etnocèntric de la representació de les dones immigrants en la premsa; examinar la situació actual de l'argumentació dels textos informatius i analitzar la incidència en la presentació, criteris de selecció, procediments interns i desplegaments informatius.

Per a dur a terme l'estudi, s'ha optat per l'Anàlisi Crítica del Discurs¹ degut al fet que esgrimeix un dispositiu crític, en un intent de revelar l'implícit i prenent en consideració les correspondències que s'institueixen entre les estructures textuales i les aplicacions i organitzacions socials (Van Dijk, 2000). Això ens possibilitarà esclarir i albirar les pràctiques utilitzades en la confecció de les dissertacions racistes i sexistes, i sortejar les orientacions exclusivament descriptives i interpretatives.

LA CULTURA MEDIÀTICA: GÈNERE I DISCURS DE LA IMMIGRACIÓ

El coneixement i la informació es transformen en la principal força econòmica quan les societats industrials desenvolupades comencen a atorgar de valor exclusivament econòmic la informació i els processos de comunicació (Hardt i Negri, 2000: 308). Així, en les societats en les quals es troba instituída l'economia informacional sorgeix una nova classe dominant que controla els fluxos internacionals de capital i informació (Lasch, 1996).

L'augment de la presència dels mitjans de comunicació massiva exigeix que els hi reconega com una parcel·la imprescindible de coneixement de com es formen les societats multiculturals, donat que mostren les formes des de les quals pensem i ens relacionem contribuint en la gestió de la diversitat cultural. Els mitjans de comunicació són un espai excepcional per a la posada en pràctica del debat social, en ells conflueixen múltiples discursos,

pràctiques socials, grups socials i actors, entre altres (Bañón, 2002).

Quant a la llibertat o dependència dels mitjans de comunicació, Touraine (2000) ho analitza des de tres opcions: la suposada imparcialitat en l'exposició dels fets; la defensa que estan al servei del poder amb què es produeix la selecció de la informació oferta i, l'opció segons la qual, a pesar d'aquesta parcialitat no es troben privats de certa autonomia. Altres autors assenyalaran que la dependència i la proporció que adquireixen aquests nivells derivarà del mitjà, i les principals estratègies seran de manipulació: l'omissió de determinats contextos o actors socials i la descontextualització dels missatges.

Així observem com la imatge de les persones immigrants s'ha filtrat en l'opinió pública i les polítiques portades a terme per l'Administració, que s'han vist desfigurades i limitades per la realitat política i mediàtica. L'anàlisi de la informació oferta en la premsa és un dels procediments fonamentals de l'estudi analiticodiscursiu sobre els mitjans de comunicació, el que duu amb si un discurs limitat pel sistema productiu en el qual es troba immers (Rausell i Rausell, 2002).

Sobre la diferència cultural s'edifiquen els discursos vigents de la immigració femenina en els mitjans de comunicació, des dels quals s'interpreten les seues formes de vida, cultura i experiències. Ha de resituar-se el problema de la diferència des de la revisió de l'etnocentrisme de la teoria feminista i corregir les interpretacions de la diferència cultural que les converteix en una font de desigualtat i categorització social. Aquestes dues propostes suposen un desafiament per a la teoria feminista contemporània (Reigada i Villalobos, 2006).

Tant les Ciències socials com les disciplines que estudien els mitjans de comunicació de masses han desatès l'anàlisi de les dades sobre la migració femenina en l'Estat espanyol i encara que en l'últim període s'ha produït un canvi significatiu, no s'ha

¹ L'Anàlisi Crítica del Discurs es fonamenta en l'accés desigual als recursos lingüístics i socials controlats per les institucions. Segons Fairclough (1995) la llengua es troba relacionada amb l'àmbit social en ser el control primari de la ideologia. Al mateix temps, una de les línies d'aquesta orientació es fonamenta en les teories socials i la producció de diferents pensadors, com: Marx, Althusser, Foucault i Bourdieu.

pres en consideració la premissa d'un estudi multicultural que posi en evidència la multiplicitat de dones procedents d'altres països (Roque, 2000).

Pel que fa a les representacions culturals, diverses investigacions dutes a terme ens mostren com el tracte a dones immigrants en premsa està basat, d'una banda, en el pensament etnocèntric de signe postcolonial generalitzat cap a les persones immigrants en general, i per un altre, en el pensament androcèntric d'un discurs de gènere (Pérez, 2003). Pot comprovar-se una absència de visibilització de les migracions femenines i en el cas que es troben presents, es tendeix a fer manifest el victimisme, fet que no cobreix les iniciatives pròpies de les dones immigrants, l'acció política o els projectes en els quals es troben immerses (Abril, 1995).

ANÀLISI DE PREMSA: LES PRÀCTIQUES DISCURSIVES DISCRIMINATÒRIES

L'estudi del discurs social relatiu a la immigració estableix un procediment fonamental per a observar les formes amb què percebem unes altres cultures; els fonaments sobre els quals s'assenten les diverses formes de reciprocitat i intercanvi cultural i les raons particulars de l'actuació i articulació dels països receptors (Bañón, 2008).

Els mitjans de comunicació són un espai propici que permet aproximar-se als problemes interculturals donat el seu potencial discursiu i simbòlic i la seva possibilitat per a formar els imaginaris col·lectius relatius als fenòmens migratoris femenins, la reconstrucció de realitats i la instauració d'espais de debat i diàleg (Igartúa, Muñiz i Cheng, 2005). En aquest sentit, el treball que presentem té com a objectiu l'anàlisi dels múltiples processos de representació amb els quals són presentades les dones immigrants en la premsa de l'Estat espanyol en la qual s'institueix una conjuntura concreta entre la dimensió de gènere i la cultural des de la qual s'edifica la desigualtat (Nash, 2000).

El període d'estudi s'ajusta als quatre primers mesos del 2008 i per portar a terme l'anàlisi es va realitzar la següent distribució: la denominació, el protagonisme informatiu, el tractament de les principals fonts de la informació, els temes i l'anàlisi del discurs.

Al llarg de l'estudi es va evidenciar una deserció de perspectiva de gènere en l'enfocament de les notícies en què es verificava la invisibilitat de les migracions femenines, considerades en excessives ocasions des d'un enfocament victimista i relacionades amb manifestacions sobre tradició i absència de desenvolupament cultural.

Les pràctiques discursives són discriminatòries encara que s'ha produït un avanç en el procés de revisió d'aquestes pel que fa a l'*altra* immigrant. No obstant això, perviu un dèficit significatiu en la revisió del discurs mediàtic sobre la figura de les dones immigrants. L'anàlisi de les representacions culturals predominants sobre les immigrants ens permet aproximar-nos als processos de construcció d'una comunitat imaginada referent a elles i oferir alguns elements explicatius sobre les pràctiques socials en la nostra societat multicultural (Gregorio, 1998). Entenem que és de gran interès l'anàlisi de les representacions culturals ja que incideixen en les creences col·lectives i en la formació d'una comunitat imaginada que pot modelar pràctiques quotidianes pel que fa a la inclusió o exclusió de determinats col·lectius com ara les dones immigrants (Nash, 2004).

D'aquesta manera, els resultats que es deriven de l'anàlisi dels textos informatius dels diaris analitzats són:

—Els mitjans analitzats invisibilitzen les dones immigrants amb les conseqüències negatives que això comporta.

De les 240 unitats informatives seleccionades al llarg del període analitzat trobem que en el 9% apareix la dona immigrant de manera explícita i el 75% fan ús del genèric masculí per a referir-se a la immigració en l'Estat espanyol. Pot evidenciar-s'hi com el discurs periodístic crea un espai de representacions a partir de l'ocultació de les dones immigrants, influïent en l'opinió pública que en redueix la representació i consideració. En aquest punt no es van observar diferències significatives entre els quatre diaris objecte d'estudi.

L'absència de visibilitat duu aparellada una visió deformada de la realitat, i retorna una imatge que no reflecteix la feminització de les migracions actuals amb la consegüent omissió d'una perspec-

tiva de gènere en la implementació de polítiques públiques dirigides a les dones immigrants.

—Les institucions públiques i les forces de seguretat de l'Estat configuren la principal font d'informació en les notícies analitzades, i tenen assegurada la cobertura amb un acostament privilegiat al discurs periodístic.

La selecció, inclusió i ommissió de fonts informatives maniobra sobre la base d'una gradació de credibilitat a nivell informatiu que reproduceix la jerarquia social, i concedeix una apreciació i legitimitació superior a les fonts governamentals i les forces de seguretat de l'Estat. D'aquesta manera advertim com es veu acrescuda la credibilitat d'aquests sectors, fet que no requereix informació addicional que en sustente les declaracions. El mètode de fonts enforteix l'estructura del poder, amb el qual tindrà més possibilitats de convertir-se en font informativa com més alt es localitze un organisme (Ramonet, 1998).

—Els textos informatius analitzats solen destacar aspectes considerats negatius en el nostre imaginari social.

La segregació de les dones immigrants en la societat d'acollida, tant en l'àmbit privat com en el públic, es troba reflectida en els quatre diaris analitzats on han ocupat espais molt concrets. Un nombre significatiu dels textos informatius inclouen temes recurrents que giren al voltant del treball sexual, les màfies que trafiquen amb éssers humans, les diferències culturals, els problemes d'integració, els maltractaments i la violència, sempre des d'una mirada sensacionalista i en ocasions paternalista.

El resultat de la investigació posa de manifest una sobredimensió dels factors de conflicte que acaben promovent-ne la problematització, i que reafirmen una construcció identitària a partir de la marginalitat. Aquesta situació evidencia la necessitat d'oferir un contingut informatiu vinculat a la normalitat de la situació en la qual es troben i inclouen una visió més integradora dels factors que formen part dels seus projectes migratoris.

Del total de textos informatius un 8% fan referència directa a l'ús del *hijab* i un 4%, a l'ablació, el que suposa que el 12% de la informació oferida

fa una referència directa a la dona musulmana presentant una visió culturalista i immobilista.

Un altre tema recurrent amb el qual ens trobem és el dels maltractaments infligits a la dona immigrant que suposa el 43% dels textos informatius analitzats del diari *El Mundo*, un 14% d'*El País* i un 25% de *Las Provincias*, incidint de nou en la vulnerabilitat i falta d'iniciativa.

Si seguim amb aquesta línia, ens trobem que el 32% dels textos informatius fan referència al treball sexual de les dones immigrants, i que hi apareixen representades com a víctimes o transgressores de la llei i que recorren a elements sensacionalistes a través dels quals s'intenta fer ostensible la violència.

—A través de l'anàlisi dels discursos es va advertir la incidència en els models de representació, els prejudicis i els estereotips esgrimits en l'apreciació i classificació socials.

Des d'ací es pot considerar que el discurs de la immigració femenina en la premsa escrita s'utilitza per a canalitzar l'oposició *nosaltres-elles* i les dicotomies que sota ella es troben, més que per a reflectir la seua realitat. De l'anàlisi lèxica es desprèn que les referències utilitzades per a referir-se a les dones immigrants giren al voltant de termes com: *situació irregular, problema, violència, delinqüència, marginació, semiesclavitud...*

En determinades ocasions es presenta com un repte per als poders públics, i planteja la necessitat d'oferir solucions i evitar els efectes negatius que comporta. Aquesta visió s'observa en diversos textos i els qualificatius emprats que reflecteixen la presència de dones immigrants, com un problema a resoldre. La utilització d'aquest lèxic al final subcategoritza i exclou un grup minoritari a través de metàfores que atribueixen unes característiques negatives i afavoreixen la instauració i el reforçament d'estereotips.

Una altra fórmula utilitzada de manera habitual és la generalització per a referir-se a un grup heterogeni, fet que atorga una identitat col·lectiva i obvia les identitats individuals, el que duu a la negació de les particularitats i, per tant, a l'homogeneïtzació.

Una estratègia discursiva observada també en l'anàlisi dels textos informatius és la parcel·lació

entre *elles* i *nosaltres*, el que facilita una identificació immediata dels actors principals, i n'afirma la disparitat. Se'ns presenta el millor de nosaltres mateixos, s'emboïca de valors positius la societat receptora i s'accentuen les manifestacions desfavorables de les dones immigrants².

—Alguns diaris analitzats divulguen imatges que no preserven el dret a la intimitat i a la pròpia imatge, fet que hipervisibilitza les dones immigrants.

Dels quatre diaris analitzats, en *Las Provincias* i en *El Mundo* tenen més incidència les imatges que no s'ajusten a criteris de pertinença i que a més no sempre es troben referenciades. S'hipervisibilitzen les dones musulmanes que utilitzen el *hiyab*, les treballadores sexuals i els cossos hipersexuals de les immigrants temporeres i es deixen en un segon terme i amb poques referències a les que treballen en altres àmbits, que apareixen en contextos vinculats a la família i com a víctimes.

En el període analitzat, *El País* es diferencia de la resta donat que és l'únic diari que presenta fotografies de dones immigrants amb un perfil diferent del que se'ns mostra de manera habitual, dones a les quals es dona veu i on se n'arreglen les experiències, els projectes personals i les expectatives.

Hi ha diferències en el tractament visual que pot provocar l'orientació política del diari. En *El Mundo* i *Las Provincias*, s'ha evidenciat que transmeten una imatge negativa de les dones immigrants, i que les presenten com un element distorsionador i perturbador de la forma de vida dels autòctons. No s'han trobat imatges que facen al·lusió a aspectes de la vida quotidiana, i es mostren aspectes de desprotecció, falta d'integració, conflictes o utilització de les dones immigrants com en la majoria de textos informatius analitzats.

Per tot això, les imatges publicades són els dispositius més susceptibles de ser manipulats i a causa de la seua capacitat de transmetre informació cal ser escrupolosos a l'hora d'escollir una

imatge que pot transfigurar íntegrament el sentit d'una informació.

CONCLUSIONS

Les Ciències socials han obviat l'anàlisi de les dades sobre les migracions femenines en l'Estat espanyol i en el cas concret de les disciplines que estudien els mitjans de comunicació tampoc s'ha incidit en aquest aspecte. Com s'ha evidenciat al llarg de l'estudi les discussions sobre el gènere han començat recentment i no s'ha incorporat la premissa d'una anàlisi multicultural.

Les pràctiques discursives són discriminatòries encara que s'ha produït un avanç en el procés de revisió d'aquests pel que fa a la dona immigrant, perviu un dèficit en la revisió del discurs mediàtic sobre la seva figura. L'anàlisi de les representacions culturals predominants ens permet aproximar-nos als processos de construcció d'una comunitat imaginada referent a elles i oferir alguns elements explicatius sobre les pràctiques socials en la nostra societat. Entenem que és ineludible l'anàlisi de les representacions culturals ja que incideixen en les creences col·lectives i en la formació d'una comunitat imaginada que pot modelar pràctiques quotidianes pel que fa a la inclusió o exclusió de determinats col·lectius com ara les dones immigrants.

Les pràctiques i mètodes professionals del periodisme generalista exerceixen un paper preponderant en la representació de les dones immigrants i la declaració i explicació de les seues privacions. En l'anàlisi del corpus hem comprovat una manca en la difusió de la informació bàsica relativa a les dones immigrants i els seus projectes individuals, i s'observa una absència del paper actiu en la difusió i els coneixements pel que fa a aquests.

El resultat d'aquesta informació és que prevalen referències poc significatives en el tractament de les dones immigrants com l'etnicitat i la nacionalitat, la situació administrativa, la religió o els costums

² El que no forma part del grup, el que no està en el grup, l'*altre*, és la resposta que Kristeva donava a la pregunta de qui era estranger en les societats actuals. L'autora sosté la necessitat de reconèixer l'*altre* o l'estranger com a part indispensable de l'ésser. És essencial acceptar la diferència i conèixer amb ella com una característica natural i positiva de la societat. El 1988, l'autora preveia que estava a punt de néixer una contradictòria i nova comunitat internacional, formada per estrangers «que s'accepten en la mesura que es reconeixen ells mateixos estrangers» (Kristeva, 1990: 178).

culturals, fet que condiciona la lectura que els receptors fan de la realitat a través de la premsa escrita. La desatenció de les causes que les motiven a deixar els seus països d'origen, la feminització de les migracions o les polítiques i estratègies de control migratori al final desencadenen una deformació de la seva realitat. Encara que està produint-se un augment de la presència de les dones immigrants en els mitjans de comunicació, cal incidir en el fet que es duu a terme relacionant-la amb problemes socials, obviant la diversitat i les particularitats que conflueixen en aquest context. Així, l'ocupació de la perspectiva de gènere al terreny de la comunicació intercultural permetrà el llançament de les investigacions sobre comunicació i gènere i que troba ja un precedent en els estudis portats a terme des de la sociologia o l'antropologia³. Ambdues disciplines han posat de manifest la necessitat de contemplar que el repte de la diversitat cultural és aconseguir integrar la dimensió de gènere en la seva expressió social i cultural (Reigada i Villalobos, 2006).

Les investigacions en aquest sentit tenen com a objectiu afavorir la consolidació d'un nou camp d'investigació que centre el seu interès en els estudis sobre comunicació, gènere i migració, i la seva conveniència i importància es fonamenta en raonaments científics i socials en la mesura que aquest espai d'anàlisi sorgeix i s'estableix (Rodrigo, 1999).

BIBLIOGRAFIA

- AGRELA, B. (2005): "Políticas de inmigración y prácticas sociales con mujeres inmigrantes: discursos, representaciones y significaciones", a M. Miranda, M. T. Martín-Palomo i C. Vega (comp.): *Delitos y fronteras: mujeres extranjeras en prisión*, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, pp. 139-182.
- AIERBE, P. M. (2008): "Representación de las mujeres trabajadoras inmigrantes en los medios de comunicación", a A. M. Bañón Hernández

(comp.): *Comunicación, empleo y mujer inmigrante*, tercera premsa, San Sebastián, pp. 7-20.

- AUBARELL SOLDUGA, G. (2000): "Una propuesta de recorrido bibliográfico por la migraciones femeninas en España", *Papers: Revista de Sociología* 60, pp. 391-413.
- BAÑÓN HERNÁNDEZ, A. M. (2008): "Análisis crítico del discurso de los medios de comunicación sobre las personas emigradas. Una mirada personal", a M. Martínez Lirola (comp.): *Inmigración, discurso y medios de comunicación*, La Rioja, Instituto de Cultura Juan Gil Albert, pp. 23-44.
- BAUMAN, Z. (1999): *La globalización. Consecuencias humanas*, Buenos Aires, Fondo de Cultura Económica.
- CASTELS, S. (2004): "Globalización e inmigración", a G. Aubarell i R. Zapata (comp.): *Inmigración y procesos de cambio*, Barcelona, Icaria, pp. 33-57.
- CASTELS, S. i M. J. MILLER (2003): *The age of migration*, Basingstoke, Palgrave Mcmillan.
- CHOMSKY, N. i E. HERMAN (1988): *Los guardianes de la libertad. Propaganda, desinformación y consenso en los medios de comunicación de masas*, Barcelona, Crítica.
- DE CHECA, F. (2005): *Mujeres en el camino: el fenómeno de la migración femenina en España*, Barcelona, Icaria.
- DE LUCAS, J. (2003): *Globalización e identidades. Claves políticas y jurídicas*, Barcelona, Icaria.
- ECO, U. (1977): *Tratado de semiótica general*, Barcelona, Lumen.
- ENZENSBERGUER, H. M. (1992): *La gran migración*, Barcelona, Anagrama.
- FAIRCLOUGH, N. (1989): *Language and Power*, Londres, Longman.
- FAIRCLOUGH, N. (2008): "El análisis crítico del discurso y la mercantilización del discurso pú-

³ Un nombre significatiu dels estudis sobre la representació de les dones immigrants en els mitjans de comunicació s'ha portat a terme principalment per sociòlogues, antropòlogues i periodistes. Entre altres, destaquen les investigacions de: Clara Pérez; Estela Rodríguez García; Florencia Rovetto Gonom; Asunción Bernárdez Rodal; Mary Josephine Nash; Clara Pérez Wolfram; Gema Martín Muñoz i Alicia Reigada Olaizola.

- blico: las universidades”, *Discurso & Sociedad*, vol. 2, 1, pp. 170-185.
- FOWLER, R. *et al.* (1979): *Language and control*, Londres, Routledge.
- GALLEGO i ALAYA, J. (2003): “Producció informativa i transmissió d’estereotips de gènere a la premsa d’informació general”, *Treballs de Comunicació* 18, pp. 23-36.
- GARCÍA CANCLINI, N. (2006): “La globalización: ¿productora de culturas híbridas?”, en J. Encina y M. Montañés (comp.): *Construyendo colectivamente la convivencia en la diversidad: los retos de la inmigración*, Sevilla, UNILCO, pp. 81-94.
- GREGORIO GIL, C. (1998): *Migración femenina: su impacto en las relaciones de género*, Madrid, Narcea.
- GREGORIO GIL, C. (2009): “Mujeres inmigrantes: Colonizando sus cuerpos mediante fronteras procreativas, étnico-culturales, sexuales y reproductivas”, *Viento Sur* 104, pp. 42-54.
- HART, M. i NEGRI, A. (2000): *Imperio*, Barcelona, Paidós.
- HABERMAS, J. (1999): *La inclusión del otro*, Barcelona, Paidós.
- IBÁÑEZ, J. (1985): “Análisis sociológico de textos y discursos”, *Revista Internacional de Sociología* 1, pp. 119-162.
- IGARTÚA, J. J., C. MUÑIZ i L. CHENG (2005): “La inmigración en la prensa española. Aportaciones empíricas y metodológicas desde la teoría del encuadre noticioso”, *Migraciones* 17, pp. 143-181.
- JULIANO, D. (2002): “La inmigración sospechosa y las mujeres globalizadas”, a C. Gregorio y B. Agrela: *Mujeres de un solo mundo: globalización y multiculturalismo*, Granada, Universidad de Granada, pp. 43-56.
- KRISTEVA, J. (2006): *Fronteras territoriales*, Barcelona, Trotta.
- LAMARCA LAPUENTE, C. (2001): “Ella para él, él para el estado y los tres para el mercado: globalización y género”, a *Jornadas Feminismo es... y será: Ponencias, mesas redondas y exposiciones*, Universidad de Córdoba, Servicio de Publicaciones, pp. 161-170.
- LARIO, M. (2006): *Medios de comunicación e inmigración*, Murcia, CAM.
- LASCH, C. (1996): *La rebelión de las élites y la traición a la democracia*, Buenos Aires, Paidós Ibérica.
- McLUHAN, M. (1969): *Comprender los medios*, México, Diana.
- MOROKVASIC, M. (1993): “In and out of the Labour Market: Immigrant and Minority Women in Europe”, *New Community* 19, pp. 459-483.
- MUÑIZ, C., J. J. IGARTÚA i J. A. OTERO (2006): “Imágenes de la inmigración a través de la fotografía de prensa: un análisis de contenido”, *Comunicación y Sociedad* 19, pp. 103-128.
- NAÏR, S. (2006): *Y vendrán...: las migraciones en tiempos hostiles*, Barcelona, Mondadori.
- NASH, M. J. (2000): “Construcción social de la mujer extranjera”, a M. A. Roque Alonso (comp.): *Mujer y migración en el Mediterráneo Occidental: tradiciones culturales y ciudadanía*, Barcelona, Icaria, pp. 275-290.
- (2004): *Mujeres en el mundo. Historia, retos y movimientos*, Madrid, Alianza.
- (2007): “Repensar las representaciones mediáticas de las mujeres inmigrantes”, *IEMed* 7, pp. 59-62.
- PÉREZ, C. (2007): “Recomendaciones para evitar la invisibilización de las mujeres inmigrantes y su victimización en las informaciones. Género y discurso de la inmigración en prensa”, a DD. AA.: *Inmigración y Medios de Comunicación: Manual recopilatorio de buenas prácticas periodísticas*, Bilbao, Harresiak Apurtuz, pp. 13-14.
- PÉREZ WOLFRAM, C. (2003): “Género y discursos sobre la inmigración en la prensa”, *MUGAK* 3, pp. 67-115.
- RAMONET, I. (1998): *La tiranía de la comunicación*, Madrid, Debate.
- RAUSELL, C. i P. RAUSELL (2002): *Democracia, información y mercado: propuestas para democratizar el control de la realidad*, Madrid, Tecnos.
- REIGADA, A. i C. VILLALOBOS (2006): “Algunas pistas para conocer cómo se ve y se percibe la población inmigrante en los medios de comu-

- nicación”, a J. Encina y M. Montañés (comps.): *Construyendo colectivamente la convivencia en la diversidad: los retos de la inmigración*, Sevilla, UNILCO, pp. 129-156.
- RIZZO, N. (2007): “Género y migración: sentidos e impactos de la experiencia migratoria en las biografías de mujeres latinas en Alemania”, *Forum: Qualitate Social Research* 8 (3).
- RODRÍGUEZ GARCÍA, E. (2005): “Mujeres inmigradas y medios de comunicación. Movimientos sociales en búsqueda de una representación propia”, a F. Checa y Olmos (comp.): *Mujeres en el camino*, Barcelona, Icaria, pp. 169-192.
- RODRIGO ALSINA, M. (1999): *La comunicación intercultural*, Barcelona, Anthropos.
- TOURAINÉ, A. (2000): *¿Podremos vivir juntos? Iguales y diferentes*, México, FCE.
- VAN DIJK, T. A. (2000): *El discurso como estructura y proceso*, Barcelona, Gedisa.
- XAMBÓ i OLMOS, R. (1999): “Los medios de comunicación social”, a M. García Ferrando (comp.): *Pensar nuestra sociedad: fundamentos de sociología*, Valencia, Tirant Lo Blanch, pp. 431-458.
- XAMBÓ i OLMOS, R. (2002): “Los medios de comunicación en el País Valenciano”, *Arxius de Sociología* 7, pp. 223-247.